Qabul qilindi: 05.09.2024 Chop etildi: 30.10.2024 UDK: 811.161.1

ҚОРАҚАЛПОҚ ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДА ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИГА ХОС ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Қутибаева Арайлим Бердибай қизи,
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти таянч докторанти

el.pochta: arayberdibaevna@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-9192-3823

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, В ЯЗЫКЕ КАРАКАЛПАКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

Кутибаева Арайлим Бердибаевна,
базовый докторант Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS CHARACTERISTIC OF FOLKLORE WORKS IN THE LANGUAGE OF THE KARAKALPAK HEROIC EPIC

Qutibaeva Araylim Berdibaevna, basic doctoral student
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Annotatsiya: *Илмий мақолада Қарақалпоқ қаҳрамонлик достонлари тилидаги фразеологизимлар шу жумладан фолклорлик фразеологизмларининг қўлланишдаги фарқларини ойдинлаштиришга бағишланган. Достонда фолклор фразеологияси таҳлил қилинди.*

Таянч сўзлар: *фразеологизм, лексика, вариант, антоним, диалект.*

Резюме: *Научная статья посвящена выяснению различий в употреблении фразеологизмов в языке каракалпакского героического эпоса, в том числе фольклорных фразеологизмов. В эпосе проанализирована народная фразеология.*

Ключевые слова: *фразеология, лексика, вариант, антоним, диалект.*

Summary: *The scientific article is dedicated to clarifying the differences in the use of phraseological units in the language of Karakalpak heroic epics, including folklore phraseological units. Folk phraseology was analyzed in the epic.*

Key words: *phraseology, vocabulary, variant, antonym, dialect.*

Кириш. Тилда кам деганда бир неча сўз занжиридан туриб, бир сўзнинг маъносига тенг бўлган турғун сўз занжирлари фразеологизмлар сифатида маълум. Улар илк даврлардан буён халқ орасида мунтазам шаклланиб келган тафаккурни безовчи воситадир. Фразеологизмлар фикр таъсирчанлигини ошириш, сўзнинг эмоционал-экспрессив бўёқдор синоними, варианти, антоними ёки кўп маъноли бўлиб келади. Бу фразеологизмларнинг тил бойлиги, қаймоғи эканлигини исботлайди. Биз ушбу мақолада фольклор асарлари тилига мослаб қўлланиладиган айрим фразеологизмларни "Алпомиш" достони тили материаллари асосида таҳлил қиламиз.

Фольклор фразеологизмлар тилнинг умумий фразеологик фондининг катта бир ажралмас қисмидир. Фразеологик жамғарма - миллий тилдаги мавжуд барча фразеологизмларни тўлиқ қамраб олувчи жамланма. У тенг

икки компонентли, диалектал, эскирган, этнографик хусусиятга эга ва ҳ.к. турли хусусиятларга эга фразеологизмлар гуруҳидан туради. Улардан бири фольклор фразеологизмларидир. Фольклор фразеологизмлар халқ оғзаки адабиётининг йирик жанрлари ҳисобланган достонлар, эртаклардан бошлаб кичик жанрлари нақл-мақоллар, ёлғончилар, топишмоқлар ва ҳ.к. тилига мослаб қўлланадиган фразеологизмлардир. Бундай фразеологизмлар асосан, фольклор асари тилида унумли қўлланилиши, уларнинг аксарият турларига хос асарлар тилида тез-тез ишлатилиши, бошқа асарлари тилида жуда унумсиз учраши ёки қўлланилмаслиги билан ажралиб туради. Улар фольклор асари тилининг таъсирчан, бадиий, образли бўлиши учун муҳим хизмат қилади.

Фольклор фразеологизмларини тадқиқ этиш қорақалпоқ тилшунослиги олдида турган долзарб масалалардан биридир. Лингвофольклористика бошқа туркий тилларда алоҳида соҳа сифатида ривожланган бўлиб, унда фольклор асарлари тили яхлит яхлитлик тарзида тадқиқ этилади. Маматов "Шу билан бирга, ўзбек тилининг фразеологик қатламларини белгилаш, нутқ жараёнидаги алоҳида қўлланиш хусусиятлари, айни ҳодисадаги камчиликлар, фразеологик ўзлаштириш, халқ тили фразеологияси, ўзбек фольклори фразеологияси, ўзбек диалектал фразеологиясини тадқиқ этиш зарур"[3.39] деб кўрсатади.

Қорақалпоқ фольклори жуда бой бўлиб, унинг 100 жилдлиги нашр этилиши халқ тили ва адабиётининг бойлигини, қорақалпоқ халқининг эса сўз санъаткорлиги, зукколигини кўрсатади. Бу унинг жанрларидан бири ҳисобланган қаҳрамонлик достонлари тилида ҳам яққол намоён бўлади. Ушбу достонлардан бири "Алпомиш" достони тилида ҳам фольклор фразеологизмларининг кенг қўлланилганлигини кўриш мумкин. Улар достон тилининг бадиийлигини оширади, қаҳрамон образларини яратишда, уларнинг портрети, характерини яратишда, қаҳрамонларнинг турли ижобий ёки ҳис-туйғуларини акс эттиришда муҳим воситадир.

"Достонлар тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири унда халқ фольклори анъанаси катта аҳамиятга эга. Достонлар тилида поэтик белгилар ҳам, насрий белгилар ҳам аралаш ҳолда бадиий, экспрессив, эмоционал хизматлар билан ишлатилади. Достон тилида синонимлар, омонимлар, антонимлар, паронимлар шунингдек, маъноси бир сўзга тенг бўлган фразеологизмлар ҳам бадиий маҳорат билан қўлланади, деб фикр билдиради А.Пирниязова [4.176].

"Алпомиш" достони қорақалпоқ қаҳрамонлик достонлари орасида ўзининг ғоявий-мазмуний жиҳатдан ўзига хослиги, достон тилининг халқ тилига жуда яқинлиги, оддий халққа жуда тушунарлилиги, соддалиги, халқона санъат, миллий психология, урф-одат, анъаналарни ўзида бадиий акс эттириши жиҳатидан яққол ажралиб туради. Достон тили лексик-семантик жиҳатдан бойлиги, бадиийлиги билан ажралиб туради. Унда касбий, эскирган, диалектал сўзлар, ўзлашмалар, синонимлар ёки антонимлар, этнографизмлар, полисемия ва вариантлилик ҳодисалари, турли сўз тармоқларига оид лексик бирликлар ва ҳ.к. учрайди. Улардан бири - фразеологизмлар. Фразеологизмлар достон тили умумий луғат фондининг энг асосий бирликларидан бири ҳисобланади ва алоҳида фразеологик фондни ташкил этади. Достон тилида фразеологизмлар жуда хилма-хил бўлиб келади. Улар орасида тенг икки компонентли, оғзаки сўзлашув тилига хос, диалектал, эскирган, поэтик, этнографик сифатдаги ва ҳ.к. фразеологизмлар мавжуд. Бундай фразеологизмларнинг бир гуруҳи - фольклор асарлари тилига мослашган фразеологизмлардир. Улар кундалик ҳаётда ёки оғзаки нутқда, кейинги даврларда яратилган бошқа бадиий асарлар тилида унумли қўлланилмайдиган, ўша фольклор асарлари тилига хос бўлган фразеологизмлардир. Улар "Алпомиш" достони тилининг бадиий-поэтик таъсирчанлигини ошириб келади. Масалан:

1.− *Он алтысы сыртта турып, усы билгишлеў-аў деген екеўи ишкерирекке барыңқырап есикке жақынлап келип патшадан келген жаўшылығын билдирип, Байсары байға* ***бадабат урып*** *бир сөз деди:…* (104-бет)

2. *Жылдан-жылға талдай бойым өседи,*
Ярым келмей ***көкейимди кеседи****. (106-бет)*

Дастлабки мисолда "Бадавлат urish. Эҳтиёт бўлиш, қўрқитиш"[2.52], зўравонлик кўрсатиш, кўзни қўрқитиш маъноларини ифодаловчи фразеологизм бўлиб, у кўпинча фольклор асарлари тилида тез-тез учрайдиган, унга

мослашиб кетган бирлик сифатида қаҳрамоннинг нутқий таърифини яратиш, нутқ кўриниши, хусусияти орқали қаҳрамоннинг мақсадини кўрсатиш, устунлигини ифодалаш ва ҳ.к. каби стилистик хизматларда қўлланган.

Кейинги мисолда келтирилган "көкейин кесиў" фразеологизми бугунги нуқтаи назардан эскирган, маъноси тўлиқ тушунарсиз ҳисобланган бирлик бўлиб, Б.Тўйчибоев, Қ.Қошқирли асарларида унга қуйидагича изоҳ берилади: "Кўгейи кесилди - кўгайи кесилди. Умиди узилди, ишончи сўнди, кўнгли қолди"[5.118]. Бу фразеологизм Гулпарчин тилида Алпомишни узоқ кутиб, йўлига қараб умидини узиш ҳолатини кўрсатиш учун ишлатилади.

Фольклор асарлари тилида, жумладан, "Алпомиш" достони тилида ҳам фикр ифодалашда қўлланиладиган бир қанча фразеологизмлар мавжуд бўлиб, улардан қуйидаги бирликлар достон тилида қўлланади:

1. *Анда Байсары бай кемпири онды жууап бермегеннен кейин, қызы Гүлпаршынның алдына барып, келген жаўшыларды да* ***бир-бир баян қылып*** *бир сөз деди:... (105-бет)*

2. …қай жеңгенимиз алайық, қыз жеңгендики болағалсын,− деп хабаршыны атландырды, хабаршы кетти, Тайшыханға жетти, Қаражанның айтқанларын, бирим-бирим баян етти. (109-бет) «Бир-бир баян етиў. Биримлеп, нақма-нақ айтып бериў»[2.61] деган маънодаги фразеологизм бўлиб, у достон қаҳрамонларининг нутқ хусусиятини, фикр-мулоҳазаларини баён этиш усулини, тартибини кўрсатиб келади. Сўнгги мисолда бир-бир баён қилиб фразеологизмнинг *бирим-бирим баён қилди* варианти қўлланилган. Бу достон тилининг фразеологик бойлигини, шу достонни яратган халқнинг тил маҳорати, сўз бойлигини кўрсатади.

Бундай фразеологик вариантлилик ҳодисалари достон тилида тез-тез учрайди. Бу семантик ҳодиса достон тилидаги фразеологизмларнинг маъно жиҳатдан бойлиги, теранлигини англатади. Масалан: **Берсе теңлик пенен, бермесе зорлық пенен, берсе қолынан, бермесе жолынан,** қарсыласса ат қойың оңы менен солынан деп хан буйырған шығар, не де болса ол қараның алдына барайын, ийилип сәлем берейин, үлкени болса қайнаға дейин, кишкенеси болса мырзаға дейин, алдап-суўлап турайын, арысланым келгенше басымның ғамын қылайын. (108-бет) "Берсе қолынан, бермесе жолынан − рәуиш мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлер»[1.38] дан бири бўлиб, бир нарсани бошқа одамдан эркинлигига қарамай, куч билан, зўрлик билан тортиб олиш маъносини билдиради. Шу *берса қўлидан, бермаса йўлидан* фразеологизми бошқа асарлар тилида ёки оғзаки нутқда ҳам қўлланилади, *берса тенглик билан, бермаса зўравонлик билан* варианти эса фольклор асари тилига хос бўлиб келади. Шунингдек, берса қўлидан, бермаса йўлидан фразеологизмига карши қўйсангиз от қўйинг ўнг билан шапидан бирликлари ҳам маъно жиҳатидан уйғунлашиб, ушбу маънони янада кучайтириб, тобора ўткирлаштириб, унинг давоми каби кўринади. Буларнинг барчаси шундай хулоса беради: достон тили бадиий, ундаги маъновий-семантик ҳодисалар хилма-хил, образли, бадиий-тасвирий усулларга бой.

Хулоса қилиб айтганда, қорақалпоқ тилининг лексик таркибида қаҳрамонлик достонлари тилининг фразеологияси унумли қўлланади. Қорақалпоқ қаҳрамонлик достонлари тилининг фразеологизмлари бир-бири билан синоним, антоним, омоним ва вариантдош бўлиб ҳам келиши, достон тили фразеологизмларга жуда бой эканлигини кўрсатиш билан бирга қорақалпоқ халқи тилининг бойлиги ва достон яратишда жировларнинг сўзсеварлигини ҳам исботлаб келган. Достон тилида фразеологизмлар тилдаги сўзлардан эмоционал-экспрессив бўёқлари билан фарқланади, айниқса, айтиладиган фикрни образли қилиб кучайтиришда аҳамияти катта.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ, 2005. – 83 б.

2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985, 52-бет.

3. Маматов М.Ўзбек тили фразеологияси. – Тошкент: Наврўз, 2019, 260. 39-бет.

4. Пирниязова Алима Кудияровна. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. –Нөкис: «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2020-жыл, 176 бет.

5. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 118-бет.